

Кайымова Ф.М.

**САЛЫШТЫРМА БАЙЛАМТАСЫЗ ТЕҢ
БАЙЛАНЫШТАГЫ ТАТААЛ СҮЙЛӨМДӨРДҮН
СЕМАНТИКАСЫ ЖАНА УЮШУЛУШУ**

Кайымова Ф.М.

**СЕМАНТИКА И СТРУКТУРА СРАВНИТЕЛЬНЫХ
БЕССОЮЗНЫХ СЛОЖНОСОЧИНЁННЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ
В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ**

F.M. Kaiymova

**SEMANTICS AND STRUCTURE OF
COMPOUND COMPARATIVE UNCONJUNCTIVE SENTENCES
IN KYRGYZ LANGUAGE**

УДК: 83.2

Макалада салыштыруу маанисинин салыштырма байламтасыз багынычсыз татаал сүйлөмдөр аркылуу туюндурулушу жөнүндө сөз болот. Мындай татаал сүйлөмдөр аркылуу өз ара салыштырылган татаал ой берилет. Байламталуу татаал сүйлөмдөрдөн айырмаланып, байламтасыз татаал сүйлөмдөрдөгү салыштыруу маанисин туюндуруучу конкреттүү тилдик каражаттар жок. Татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ортосундагы салыштырмалуу маанилик катыш алардын семантикасы жана баяндоочторунун формалары аркылуу берилет. Салыштыруу маанисиндеги татаал сүйлөмдөр көбүнчө макал-лакап формасында кездешет. Салыштыруу мааниси салыштырма, сейрек учурда карама-каршы байламтасыз багынычсыз татаал сүйлөмдөр аркылуу чагылтат. Илимий иште татаал сүйлөмдүн курамындагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн баяндоочторунун кайталанып келиши, карама-каршы мааниде болушу; оң жана терс формадагы этиштерден, сын атоочтордон, -дай формалуу атооч сөздөрдөн, антоним сөздөрдөн ж.б. болушу анализденет. Салыштырма татаал сүйлөмгө байланыштуу термин маселеси боюнча да сөз козголот.

Негизги сөздөр: сүйлөм, салыштыруу, салыштырма, байламтасыз, багынычсыз, баяндооч, семантика, макал, лакаптар, грамматикалык форма.

В статье речь идёт о выражении значения сопоставления бессоюзными сложными предложениями. С помощью таких предложений выражается взаимосопоставляемая сложная мысль. В отличие от сложных предложений, отсутствуют конкретные средства, выражающие значение сопоставления. Сопоставительное смысловое соотношение между простыми предложениями в составе сложного выражается их семантикой и формами сказуемого. Сложные предложения со значением сопоставления преимущественно встречаются в виде пословиц и поговорок. Значение сопоставления передаётся бессоюзными сложными предложениями со значениям сопоставления, редко – со значением противопоставления. В научной работе анализируются такие явления, как повтор сказуемых простых предложений в составе сложного, выражение положительными и отрицательными формами глагола, прилагательными, именем в форме –дай, антонимами и т.д. А также поднимается вопрос о терминах в связи со сложным предложением со значения сопоставления.

Ключевые слова: предложение, сравнение, сравнительное, бессоюзное, сложносочинённое, сказуемое, семантика, пословицы, поговорки, грамматическая форма.

This article analysis the expression of comparative meaning of asyndetic compound sentences. The intercomparative compound thought expresses with the help of such kind of sentences. Unlike the other compound sentences, concrete means is absent expressing comparative meaning. Comparison of semantic correlation between simple sentences consisting of compound express its semantic and a form of predicative. Compound sentences with the meaning of comparison mainly face in a form of proverbs and sayings. The meaning of comparison conveys asyndetic compound sentence with comparative meaning, rarely- with contrasting meaning. The scientific work analysis such a phenomenon like a repetition of predicative simple sentences consisting of compound expressing positive and negative forms of predicative, adjectives, nouns in with suffixes – дай, antonyms etc. And also, it raises matter about terms in connection with compound sentences with the meaning of comparison.

Key words: sentence, comparison, comparative, unconjunctive compound, predicate, semantics, proverbs, sayings, grammatical form.

Бири-бирине карата тең даражадагы эки же андан ашык жөнөкөй сүйлөмдөр интонациялык жана маанилик жактан ажырагыс биримдикте туруп, бүтүн ойду туюндуруп турса, тең байланыштагы татаал сүйлөм деп аталат [5, 230-б.]. Мисалы, *Жүрү, муздак сууга бетиңди жууп келейин, уйкуң ачылсын* (З.С.). Татаал сүйлөмдүн бул түрү да составындагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн маанилик катышына жана байланышуу жолдоруна карай байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөм жана байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөм деп экиге бөлүнүп жүрөт. Байламтасыз багынычсыз татаал сүйлөмдөрдүн ичинен салыштырма тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдө салыштыруу мааниси анык берилет.

Татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр бири-бирине тең даражада катышып, маанилик жактан өз ара салыштырылып айтылса, салыштырма тең байланыштагы татаал сүйлөм деп аталат [5, 232-б.]. Салыштырма маанилүү татаал сүйлөмдөрдө анын тутумунда катышкан жөнөкөй сүй-

лөмдөрдөгү ойлор өз ара салыштыруу, барабар коюу, теңештирүү иретинде берилет.

Мындай маанидеги татаал сүйлөмдөр көбүнчө кепте макал-лакап формасында кездешет. Татаал сүйлөм формасындагы макал-лакаптарда айрым сөздөр эки сүйлөмдө тең кайталанып келе берет, же бирдей грамматикалык формада, окшош грамматикалык функцияда катышып, салыштыруу маанисин билдирет. Мындай кайталоолор сүйлөмгө экспресивдик мүнөз берип турат.

Мисалы,

*Мүнүшкөр мыкты шумкар үчүн жашайт,
Саяккер мыкты тулпар үчүн жашайт* (С.Р.).

Байламталар сүйлөмдө эч кандай лексикалык маани бербесе да, татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү байланыштыруу кызматын өтөйт жана өздөрү байланыштырып турган жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ортосундагы маанилик катышты аныктоого да көмөк көрсөтөт. Ал эми байламтасыз багынычсыз татаал сүйлөмдөрдүн түрүн аныктоо үчүн алардын семантикалык маанисине көңүл бөлүүгө туура келет. Салыштырма маанилүү байламтасыз багынычсыз татаал сүйлөмдөрдүн составындагы жөнөкөй сүйлөмдөр да конкреттүү формаларга ээ болбойт. Алардын ортосундагы салыштыруу катышы белгилердин окшоштугу, айырмачылыгы, барабар же тең, тең эместиги ж.б. аркылуу белгилүү болот. Ошентсе да, салыштырма багынычсыз татаал сүйлөмдүн составындагы жөнөкөй сүйлөмдүн баяндоочтору салыштыруу маанисин туюнтуунун каражаты катары белгилүү ролго ээ. Алардын айрым формалары төмөнкүлөр:

1. Оң жана терс учур келер чак этиштерден болот: *Айбандын көңүлүн чөп жибитет, адамдын көңүлүн сөз жибитет* (С.Р.). *Ырыс бербес жер болбойт, ынтымак болбой, эл болбойт* (Нурмолдо).

2. Баяндоочтору арсар келер чактагы этиштерден болот: *Эл үмүтүн жер актаар, жер үмүтүн эр актаар* (Нурмолдо). *Ызааты бар кор болбос, ачуу кылган чоң болбос* (Молдо Кылыч).

3. Баяндоочтору шарттуу ыңгайдын –са мүчөсү жана -чы суроо уландыларынын биригүүсүнөн түзүлөт: *Ат арыбас болсочу, жаш карыбас болсочу* (Токтогул).

4. Баяндоочтору сын аточтордон болот: *Сыйлашарга жат жакшы, ыйлашарга өз жакшы* (Нурмолдо). *Айткандын оозу жаман, ыйлагандын көзү жаман* (Макал).

5. Сейрек учурда баяндоочторунун кызматын тактоочтор аткарат:

*Агайын таттуу болсо – ат көп,
Абысын таттуу болсо – аш көп* (Макал).

6. Баяндоочторунун милдетин **бар, жок** деген сөздөр аткарат:

*Туягы бүтүн тулпар жок,
Тумшугу бүтүн шумкар жок* (Белек Солтоноев).
*Элинен нечен азган бар,
Эмгектүү жолду баскан бар*

(Казыбек Мамбетемин уулу).

“Жок” деген сөз этиш сөздөр менен бирдикте баяндоочтук милдет аткарган учурда да сүйлөм ыңтайлаш болуп түзүлүшү мүмкүн. Мисалы, *Бир айдан бери Жуманы эч ким кабырлап чакырган да жок, Жума эч кимдин үйүнө басып барган да жок*.

7. -дай формасындагы сын атоочтор да баяндооч болуп келет:

*Табышың күмүш үнүндөй,
Таасириң жаздын күнүдөй.
Келериңде дүнүйө ташкын дайра селдейсиң,
Кетериңде дүнүйө карматпас бороон желдейсиң*
(Токтогул).

*Сыпатың көрктүү балбандай,
Тырмагың болот канжардай*

(Тоголок Молдо).

8. Кээде компоненттеринин тутумуна салыштыруу маанисиндеги *артык, кем, жакшы, жаман, андан көрө, а көрөкчө, алда канча* + *сын атооч* түзүлүшүндө да уюшулат: *Жайнагүл мыкты аял, Зыйнат да андан кем эмес, деги аялдардан жолдуу экенсиң* (З.С.).

9. Айрым учурларда салыштырма багынычсыз байламтасыз татаал сүйлөмдөрдүн ар бир компонентинин өзү да татаал сүйлөмдөр болуп келиши мүмкүн. Бул учурда компонент катары келген татаал сүйлөмдөрдүн арасына үтүрлүү чекит коюлат:

*Мал арыгын сыйласаң, ооз майлайт;
киши арыгын сыйласаң, төбө кандайт* (Макал).

К.К. Сартбаев өзү белгилегендей, “кайчылаш” деген терминге карама-каршы келген “ыңтайлаш (тең маанилеш) жөнөкөй кошмо сүйлөм” терминин “салыштыруу”, “окшоштуруу” маанисинде колдонот.

Ыңтайлаш жөнөкөй кошмо сүйлөм маани жактан ар түрдүү болот. Ыңтайлаш жөнөкөй кошмо сүйлөмдүн маани жактан кубулушту, окуяны, кыймыл-аракетти түрдүүчө (окшоштуруп, салыштырып) көрсөтүлөт. Жөнөкөй сүйлөмдөрдүн баяндоочунун милдетин этиш сөздөр аткарбастан, башка сөз түркүмдөрү (зат, сын атооч ж.б.) аткарган учурда, бир кубулуш менен экинчи кубулуштун, же бир окуя менен экинчи окуянын ыңтайлаштыгы түрдүү жактан салыштыруу, окшоштуруу түрүндө көрсөтүлүшү мүмкүн. Жөнөкөй сүйлөмдөрдө кыйыр жөндөмдөгү атоочтор баяндоочтук милдет аткарган учурда, сүйлөмдүн ыңтайлаш мааниси салыштыруу, теңештирүү, же окшоштуруу түрүндө даана байкалат.

Мисалдар: **Жатыш жөндөмө менен:**

Тотунун көркү жүнүдө,

Булбулдун көркү үнүдө.

Акылдын көркү тилинде (санат ырлар).

“менен” катышып:

Жакшы эли менен, жер кени менен.

Тоту жүнү менен, булбул үнү менен.

-дай мүчөсү катышып:

Аттаган жери атандай,

Баскан жери бармактай (табышмак).

Жөнөкөй кошмо сүйлөмдүн составындагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн баяндоочтору атооч жөндөмөсүндөгү зат атоочтон туруп, салыштырылып, окшоштурулуп, теңештирилип ыңтайлаш мааниде колдонулат.

Маселен,

Акыл-тозбоочу тон, илим – жоголбоочу кен.

Дыйкандын түбү - кенч, соодагердин түбү – борч.

Мындай ыңтайлаш жөнөкөй кошмо сүйлөмдөрдө кээде баяндооч мүчө кайталанып айтылып да кезигет:

Өтүрүк сөз – өлгөн сөз,

Жалган айткан – жалган сөз (“Манас”).

Жөнөкөй кошмо сүйлөмдүн [4, 20-б. К.Сартбаев тең байланыштагы татаал сүйлөмдү “жөнөкөй кошмо сүйлөм” деген термин менен атайт] составындагы жөнөкөй сүйлөмдүн составындагы жөнөкөй сүйлөмдүн баяндоочтук милдетин сын атооч ж.б. атооч сөздөр аткарып, кубулуш, окуя салыштырылып, теңештирилип ыңтайлаш мааниде колдонулат. Андай жөнөкөй кошмо сүйлөмдөгү баяндооч мүчөлөр кээде кайталанып айтылат.

Мисалы,

Аттын сыры ээсине маалым,

Кыздын сыры төркүнүнө маалым.

Билимдүүнүн сөзү өткүр,

Мергенчинин көзү өткүр (Макалдар).

Көрүнүп тургандай, К.Сартбаев салыштырма байламтасыз багынычсыз татаал сүйлөмдүн бул формадагы уюшулушун жөнөкөй сүйлөмдөрдүн баяндоочторунун кайталанып келиши деп карайт [4, 45-б.].

Баяндоочтун милдетин зат, сын ж.б. атоочтор аткарып, ал сөздөргө “бол” деген сыяктуу көмөкчү этиштер кошо айтылган учурда да, жөнөкөй сүйлөм ыңтайлаш мааниде колдонулушу мүмкүн:

Өзөн башы ашуу болот,

Жардын башы кечүү болот [4, 45-б.].

Кээ бир ыңтайлаш жөнөкөй кошмо сүйлөмдөр эки түрдүү мааниде айтылат. Бул учурда биринчи сүйлөмдөгү айтылган ойго экинчи сүйлөмдөгү ой

кандайдыр тетири салыштыруу иретинде колдонулат. Мисалы,

Жакшы уул элине баш болот,

Жаман уул элине кас болот, - деген жөнөкөй

кошмо сүйлөмдүн составындагы айрым жөнөкөй сүйлөмдөр бири менен бири интонация менен тутумдашкан. Ал интонациядан башка бул эки сүйлөмдү өз ара тутумдаштырып турган грамматикалык формаларындагы жана маани жактан эки сүйлөмдөгү ой тескери теңештирүү аркылуу берилген.

Мына ошентип, бул өңдүү ыңтайлаш жөнөкөй кошмо сүйлөмдөрдө бир кубулуш менен экинчи кубулушту жалпы салыштыруу, теңештирүү, же окшоштурууда бир сүйлөмдөгү ой менен экинчи сүйлөмдөгү ой эки түрдүү болуп айтылышы мүмкүн. Эки түркүн мааниде салыштыруу, теңештирүү, же окшоштурууну билдирген байламтасыз жөнөкөй кошмо сүйлөм кайчылаш жөнөкөй кошмо сүйлөмгө жакын мааниде болот [4, 46-б.].

Профессор А.Жапаров: “Бири-бирине карай тең салмак коюлган салыштыруу мүнөзүндөгү жөнөкөй сүйлөмдөрдүн айкалышынан турган тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр салмакташ сүйлөмдөр деп аталат” [2, 299-б.] - деп, салыштырма тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн өзүнчө бир түрүн бөлүп көрсөткөнү менен, экөөнүн айырмачылыгын ачык көрсөтпөйт. Тескерисинче, салыштырма тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн аныктамасын да окшош эле берип койгондугун байкоого болот: “Өз ара салыштыруу иретинде же тең салмак коюу маанисинде турган жөнөкөй сүйлөмдөрдүн айкалышынан турган тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр салыштырма сүйлөм деп аталат” [2, 298-б.]. Ошондуктан, “салмакташ тең байланыштагы татаал сүйлөм” деген терминди колдонбой эле койгон оң.

Салыштыруу маанилери белгилүү өлчөмдө карама-каршы багынычсыз байламтасыз сүйлөмдөрдө да берилет. Аларды айырмалоодо да жөнөкөй сүйлөмдөрдүн маанилик катышына маани берүү керек. Башкача айтканда, салыштырма байламтасыз багынычсыз сүйлөмдү аныктоо үчүн логикалык-семантикалык принциптин негизинде баа берүү туура.

Адабияттар:

1. Азыркы кыргыз адабий тили. Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту. - Б., 2009.
2. Жапаров А. Кыргыз тилинин синтаксиси. - Фрунзе: Мектеп, 1979.
3. Иманов А. Кыргыз тилинин синтаксиси. - Б., 2009
4. Сартбаев К.К. Кыргыз тилиндеги кошмо сүйлөмдүн синтаксиси. - Фрунзе, 1957.
5. Токтоналиев К., Токоев Т. Азыркы кыргыз тили. Синтаксис. - Б.: Бийиктик плюс, 2015.

Рецензент: к.филол.н., доцент Пахыров К.